

Study and analysis of newly discovered petroglyphs in Lorestan province

Mousa Sabzi ¹

¹. Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Lorestan University, Khorramabad, Iran, Email, Sabzi.m@lu.ac.ir

---

Article Info

ABSTRACT

Article type:
Research Article

Article History:
Received 20 October 2024
Received in revised form 20 December 2024
Accepted 6 January 2024
Available online 25 March 2025

Keywords:
Lorestan Province, petroglyphs, cup-shaped images, human motifs, symbolic

Research Objective: The purpose of this study is to identify, introduce, and analyze a newly discovered collection of petroglyphs—including pictographs, engravings, and cupules—found for the first time during archaeological surveys conducted between 2023 and 2024 (1402–1403 AH) in various counties of Lorestan Province.

Research Method: The methodology of this research is based on field studies combined with library-based investigations, making use of reports, books, and published articles related to the subject.

Findings: Several significant collections of petroglyphs were identified in the counties of Aligudarz, Borujerd, Dorud, Kuhdasht, and Nourabad. In general, these carvings encompass a wide range of motifs and themes, including human figures of largely ambiguous or indeterminate gender (such as archers, horsemen, and pedestrians), animal figures (including caprids, horses, felines, deer, Bactrian camels, lions, dogs, etc.), inscriptions (mostly containing male names, occasionally female ones), geometric and symbolic motifs, as well as cup-marks.

Conclusion: This paper introduces and examines, for the first time, a number of newly discovered petroglyphs and rock art panels in Lorestan Province. Through careful analysis and comprehensive interpretation of these motifs, valuable and previously unknown information can be revealed. The aim has been to contribute to a broader understanding of these rock representations, which constitute an important manifestation of ancient human heritage.

Cite this article: Sabzi, Musa. (2025). Study and analysis of newly discovered petroglyphs of Lorestan province, *Modern Research in Islamic Humanities Studies*, Volume 3, Number 6, 383-406.[http://doi.org/ 10.22034/api.2025.731575](http://doi.org/10.22034/api.2025.731575)

© The Author(s).
DOI: [http://doi.org/ 10.22034/api.2025.731575](http://doi.org/10.22034/api.2025.731575)

Publisher: University of Lorestan.

---

1. Introduction

There is no universally fixed definition for rock art, commonly referred to internationally as “parietal art.” Generally, any design, symbol, or trace created intentionally by humans on a rock surface for various purposes can be defined as rock art. Throughout history, humans have used stone in multiple ways—for habitation, artistic expression, or symbolic representation. The newly identified rock carvings discussed in this paper, mostly located on open-air rock surfaces, belong to different parts of Lorestan Province, specifically within the counties of Delfan, Kuhdasht, Borujerd, Aligudarz, and Dorud. Quantitatively, these constitute the most extensive set of rock engravings known in Lorestan to date, and this is the first time they have been systematically studied as a single assemblage.

1-1. Research Questions

1. What are the techniques and styles used in creating these petroglyphs?
2. To which historical periods can the newly discovered petroglyphs of Lorestan be attributed?
3. With which other regions can the motifs and forms of the Lorestan petroglyphs be compared?

1-2. Research Background

A considerable number of petroglyphs across Iran have been studied and identified to date. The first systematic research in this field was conducted by an Italian archaeological mission, which in 1958 discovered several rock art panels in the Gazu region. Other significant studies on Iranian rock art include those conducted at the Timreh archaeological zone, the Arasbaran region, Lakh Mazar in Birjand, Sirjan and Shahr-e Babak, Divin Valley in Alvand, prehistoric rock art in Kurdistan, Horand and Kaleybar, Miyuleh, and Azandarian in Malayer, among others. Lorestan Province is considered one of the best-known regions for rock art in Iran, attracting extensive scholarly attention. In terms of research history, MacBurney’s 1969 preliminary report on the Doucheh and Mir Malas cave paintings is recognized as the first formal publication on Iranian rock art. In 1969 (1348 SH), Hamid Izadpanah revisited and reexamined the rock paintings of Homiyan, Mir Malas, and Doucheh. Further studies have been devoted to sites such as Homiyan, the Bavaki petroglyphs in Azna, and others. In recent years, several additional sites in Lorestan have also been surveyed, identified, and analyzed by the present author.

2. Research Methodology

This study employs an analytical-descriptive approach combined with documentary, library-based, and field research methods. During the library phase, textual sources, archival documents, photographs, registration files, published articles, and prior research projects were reviewed. In the descriptive-analytical phase, field observations were used to document the current condition of the studied samples, focusing on recording, classifying, and comparing the newly discovered petroglyphs of Lorestan with those from other regions.

3.Results

Archaeological surveys conducted in Lorestan Province during 2023–2024 identified several new petroglyph sites across multiple counties, based on field visits and reports from local informants. Most of the studied motifs are located on isolated open-air rock surfaces, created individually or thematically in varying scales. Based on the analyses, these new discoveries can generally be divided into two main categories: pictographs (painted motifs) and petroglyphs (engraved or pecked motifs). The Lorestan petroglyphs examined in this study predominantly feature stylized designs created through pecking, engraving, or incising techniques. However, in two newly identified sites—Chowarta Sarsorkhan (Kuhdasht) and Mor Kazem Khan (Nurabad)—painted motifs have also been observed.

4.Conclusion

This research introduces and analyzes, for the first time, several newly discovered rock art sites in Lorestan Province. Through meticulous examination and comprehensive interpretation, these motifs yield significant insights into the symbolic world of their creators. The compositions are entirely two-dimensional, showing no evidence of three-dimensional rendering or realism. The precise purpose of their creation remains uncertain; however, it can be asserted that early humans—deeply attuned to nature and their surroundings—produced these artistic works in response to the beauty and inspiration of their environment. These carvings and paintings should be regarded as cultural and artistic testaments of the ancient inhabitants of the region—valuable evidence that must neither be underestimated nor their artistic significance diminished.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

The authors would like to thank the anonymous reviewers for their insightful comments and constructive feedback, which significantly improved the quality of this manuscript. We also extend our gratitude to our colleagues for their valuable discussions and technical support throughout this research.

Ethical Considerations

The authors strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

بررسی و تحلیل سنگ نگاره های نویافته استان لرستان

موسی سبزی

^۱. استادیار، گروه باستان شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم آباد، ایران، ایمیل، Sabzi.m@lu.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۶/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۱۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۲/۲۸

چکیده

هدف پژوهش: شناسایی، معرفی و تحلیل مجموعه‌های جدید از سنگ‌نگاره‌ها (شامل رنگین‌نگاره، کنده‌نگاره و فنجان‌نما) که برای اولین بار در طی بررسی‌های باستان‌شناسی در سال‌های ۱۴۰۲ و ۱۴۰۳ در شهرستان‌های مختلف استان لرستان کشف شده‌اند.

روش پژوهش: روش این پژوهش به صورت میدانی (بررسی و شناسایی مستقیم محوطه‌ها) و کتابخانه‌ای (مطالعه گزارش‌ها، کتاب‌ها و مقالات منتشر شده در این زمینه) بوده است.

یافته‌ها: طی بررسی‌ها، چندین مجموعه جدید از سنگ‌نگاره‌ها در شهرستان‌های الیگودرز، بروجرد، درود، کوه‌دشت و نورآباد شناسایی شد. این نگاره‌ها دارای موتیف‌ها و موضوعات متعددی هستند که شامل موارد زیر می‌شوند:

نقوش انسانی: مانند کماندار، سواره و پیاده که اغلب جنسیت مبهم و نامشخصی دارند.

نقوش حیوانی: شامل بزسانان، اسب، گربه‌سان، گوزن، شتر دوکوهانه، شیر و سگ.

سنگ‌نبشته‌ها: که عمدتاً حاوی اسامی مردانه و گاهی اوقات اسامی زنانه هستند.

سایر نقوش: شامل نقوش هندسی، نمادین و فنجان‌نماها.

نتیجه‌گیری: این سنگ‌نگاره‌ها به عنوان یادگاری‌های ارزشمند تاریخی و هنری محسوب می‌شوند که حاوی اطلاعات بسیار مفید و ارزشمندی از ادوار گذشته خود هستند. این آثار از مهم‌ترین و گران‌بهارترین منابع برای بررسی هنر دوره مربوط به خود به شمار می‌روند. در این مقاله، این آثار نوپیدا معرفی و مورد تحلیل قرار گرفته‌اند.

کلیدواژه‌ها:

استان لرستان، سنگ‌نگاره،

فنجان‌نما، نقوش انسانی، نمادین

فاصله حدود ۴۰ کیلومتری شمال شرقی شهرستان خاش واقع شده است) کشف کردند (Dessau, 1960). از دیگر فعالیت‌ها و پژوهش‌های انجام شده در مورد نقوش صخره‌ای در ایران می‌توان به سنگ‌نگاره‌های صخره‌ای محوطه تاریخی تیمره (فرهادی، ۱۳۷۷: ۶۵-۶۶)، سنگ‌نگاره‌های ارسباران (رفیع‌فر، ۱۳۸۴)، سنگ‌نگاره‌های لاج مزار بیرجند (لباف خانیکی و بشاش، ۱۳۷۳: ۴)، نقوش صخره‌ای سیرجان و شهر بابک (فرهادی، ۱۳۷۶: ۱۲-۱۹)، نقوش دره‌ی دیوین الوند (صراف، ۱۳۷۶: ۳۱۰-۳۰۴)، سنگ‌نگاره‌های پیش از تاریخ کردستان (لحافیان، ۱۳۷۹: ۱۴-۲۰)، نقوش صخره‌ای هورانند کلیبر (رفیع‌فر، ۱۳۸۳: ۱۱۱-۱۲۲)، نقوش صخره‌ای میوله (شیدرنگ، ۱۳۸۶: ۵۵-۶۱)، نقوش صخره‌ای کوه دختر رشم (روستایی، ۱۳۸۶: ۹۵-۹۰)، بررسی و مطالعه نقوش صخره‌ای استان کردستان (قسیمی، ۱۳۸۵: قسیمی، ۱۳۸۶: ۷۱-۸۱؛ Ghasimi, 2007: 89-106)، نقوش صخره‌ای کوه قلعه بزی اصفهان (محمدی قصریان، ۱۳۸۵: ۶۵-۶۲)، سنگ‌نگاره‌های مجموعه ب ارگس سفلی (بیک محمدی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۴۰-۱۲۱)، سنگ‌نگاره‌های دره دوستعلی (Hemati Azandaryani et al, 2014: 13-18)، سنگ‌نگاره‌های ازندریان ملایر (محمدی-فر و همتی ازندریانی، ۱۳۹۳: 202-206؛ Hemati Azandaryani et al, 2015) و غیره اشاره کرد.

استان لرستان در زمره شناخته شده ترین مناطق در زمینه هنر صخره ای است که این مهم سبب شده تا پژوهشگران متعددی در این زمینه به تحقیق و پژوهش بپردازند. بطور کلی در مورد پیشینه نقوش صخره‌ای در لرستان نیز بایستی گفت که مک‌بورنی پس از بررسی نقوش صخره‌ای غارهای دوشه و میرملاس در سال ۱۹۶۹ م، در گزارش مقدماتی، کار خود را اولین گزارش مقدماتی درباره نقوش صخره‌ای ایران می‌داند (بورنی، ۱۳۴۸: ۱۴-۱۶). نقوش صخره‌ای هومیان، میرملاس و دوشه در سال ۱۳۴۸ توسط حمید ایزدپناه مجدداً مورد بازدید و مطالعه قرار گرفته‌اند (ایزدپناه، ۱۳۷۶: ۱۷۳-۱۷۶ و ۳۰۷-۳۲۱). از دیگر پژوهش‌های مهم و مرتبط با نقوش صخره‌ای در لرستان می‌توان به بررسی و مطالعه نقوش کشف شده هومیان اشاره کرد که در ۲/۵ کیلومتری شمال غربی پناهگاه سنگی هومیان واقع شده‌اند (گاراژیان و همکاران، ۱۳۸۰: ۱۰۱-۸۴). در سال ۱۳۸۰ نیز مهدی رضایی موفق به کشف اشکفت نگاره های هلوش (در ۲۵ کیلومتری جنوب شهرستان پلدختر) و نقوش صخره ای غلامان (در روستایی به همین نام در جنوب شهر خرم آباد) گردید. همچنین در سال ۱۳۸۳ گروهی از دانشگاه لیژ بلژیک با سرپرستی مارسل اوت و با همکاری جلال عادل به منطقه هومیان رفتند که حاصل این تحقیقات در سال ۲۰۰۳ به چاپ رسید و حاصل این تحقیقات را در سال ۲۰۰۳ میلادی در مجله INORA به چاپ رساند (Otte et al, 2003: 8-12). در سال ۱۳۸۴ نیز هیات مشترک بررسی ایرانی و بلژیکی در منطقه کوه‌دشت تعدادی آثار جدید را شناسایی کردند (Remacle et al, 2006). همچنین این هیأت در سال ۱۳۸۷ و در سومین فصل بررسی نقاشی‌های صخره‌ای هومیان را بررسی کردند که این بررسی جدیدترین کار انجام شده در هومیان به حساب می‌آید که متأسفانه تاکنون گزارش آن منتشر نشده است. رضایی و جودی در سال ۱۳۹۰ به بررسی اشکفت نگاره های هلوش پلدختر پرداخته‌اند (رضایی و جودی، ۱۳۹۰). همچنین صادقی و همکاران در سال ۱۴۰۰ به بررسی سنگ نگاره های باوکی ازنا پرداخته‌اند (صادقی و همکاران، ۱۴۰۰). در سال‌های اخیر نیز برخی محوطه‌ها توسط نگارندگان بررسی، شناسایی و مورد مطالعه قرار گرفته‌اند (Bahrami & Sabzi, 2019)؛ سبزی و همکاران، ۱۳۹۴؛ سبزی و همتی ازندریانی، ۱۳۹۹؛ Sabzi and Hemati (Azandaryani, 2017).

۲- سنگ‌نگاره‌های نویافته مورد مطالعه

استان لرستان در غرب ایران و منطقه طبیعی-فرهنگی زاگرس مرکزی واقع شده است. این استان به دلایل مختلف از جمله شرایط زیست‌محیطی و پتانسیل‌های بالای معیشتی، از دیرباز مورد توجه و اسکان جوامع بشری بوده است. یکی از بااهمیت‌ترین شواهد رد پای انسان در پهنه‌ی سرزمین لرستان نقوش صخره‌ای آن است. پراکندگی سنگ نگاره ها در سرتاسر استان لرستان و در مناطق مختلف یافت شده اند. طی بررسی‌های باستان‌شناسی انجام شده در استان لرستان در سال‌های ۱۴۰۲ و ۱۴۰۳ خورشیدی چندین مجموعه از سنگ‌نگاره‌ها (شامل رنگین نگاره، کنده‌نگاره و فنجان‌نما) در تعدادی از شهرستان‌های استان لرستان (الیگودرز، بروجرد، درود، کوه‌دشت، نورآباد) از طریق بازدیدها و گزارش بومی‌های منطقه شناسایی شد. بیشتر نقوش نویافته مورد مطالعه بر روی صخره‌های جدا افتاده از هم در فضای باز و در اندازه‌های مختلف به صورت منفرد و موضوعی ایجاد شده‌اند. بطور کلی موضوعات

و تصاویر این مجموعه نقوش صخره ای نویافته بر اساس مطالعات انجام شده در دو دسته کلی رنگین نگاره ها و سنگ نگاره ها قابل بررسی و تقسیم بندی هستند که معرفی، شناخت و تفسیر هر بخش بسیار مهم و حائز اهمیت می باشد و سبب شناخت عمیقتر این هنر از جهات و جنبه های گوناگون می گردد. عمده نقوش بکار رفته در مجموعه های نویافته لرستان شامل: نقوش انسانی با جنسیت تقریباً مبهم و نامشخص و یا بعبارتی در بیشتر مواقع مبهم (در حالات مختلف مانند ایستاده، سواره، در حال شکار، و ...)، نقوش حیوانی (بز، گوزن، پلنگ؟، اسب، شتر دو کوهانه، الاغ، سگ و ...)، نقوش ترکیبی (شامل صحنه های شکار، سوارکاری و ...)، نقوش گیاهی (مانند نقش درخت و گیاه)، کتیبه ها (عمدتاً شامل اسم افراد که یادگاری و جدیداند و بیشتر با اسامی مذکر و گاهی اسامی زنانه)، ابزارالات (مانند تیر و کمان، گرز و ...)، نقوش نمادین، نقوش هندسی و فنجان نماها هستند که نقش بز بیشترین درصد را شامل می شود. شایان ذکر است که بیشتر سنگ نگاره های نویافته لرستان در این پژوهش بصورت ساده و انتزاعی اند هر چند که در پاره ای از مواقع بطور استثناء نقوش واقع گرایانه نیز دیده می شود که با مطالعه دقیق این نقوش و تفسیری جامع از آنها می توان به اطلاعات مهم و ارزشمندی که رازهای ناگفته بسیاری در دل خود دارند، دست یافت و در حقیقت، هدف آن بوده است که کوششی در جهت آشنایی هر چه بیشتر این نگاره ها که نمودی از میراث کهن بشری هستند، صورت بگیرد. حال در ادامه به ترتیب این نویافته های مهم و ارزشمند را مورد مطالعه قرار می دهیم.

۲-۱- سنگ نگاره های کزنار

سنگ نگاره های کزنار در ناحیه ای کوهستانی در یک مجموعه منسجم بر روی صخره هایی مجزا در مجاورت این روستا و در مختصات جغرافیایی $N: 33^{\circ} 24' 02''$ و $E: 49^{\circ} 45' 07''$ و ارتفاع ۲۱۷۴ متری از سطح آب های آزاد شهرستان الیگودرز، بخش مرکزی، در فاصله حدود ۵ کیلومتری شرق شهر الیگودرز و حدود ۳۵۰ متری جنوب شرقی سد کزنار واقع شده است. این سنگ نگاره ها شامل مجموعه ای از نقوش حیوانی، نمادین و سنگ نوشته (در بین تمامی سنگ نوشته های در این پژوهش تنها در سنگ نوشته های کزنار است که اسم زن نیز بچشم می خورد در بقیه موارد تمامی اسامی متعلق به مردان می باشد) هستند که عمدتاً به صورت نقوش نمادین و مسبک نمایش داده شده است. نقوش این مجموعه در حالت های مختلفی به تصویر کشیده شده اند و شامل موضوعات مختلفی می باشند. منبع تأمین آب این مجموعه چشمه و رودهای کوچک در دو طرف شرقی و غربی مجموعه می باشد که در قسمت جنوب شرقی بهم می پیوندند. متأسفانه به دلیل عدم شناسایی و مطالعه این نگاره ها این مجموعه به شدت در حال تخریب هستند. تکنیک ایجاد نقوش این مجموعه عمدتاً به روش کندن، خراشیدن و کوبشی می باشند (جدول ۱ و تصویر ۱).

نقوش شناسایی شده	نگاره های قابل مقایسه
بز	زربنه قروه (صادقی و فیضی، ۱۴۰۰)، سونگون ارسباران (Rafifar, 2005)، تیمره (فرهادی، ۱۳۷۶)، باوکی ازنا (صادقی و همکاران، ۱۴۰۰)، دره دیوین (صراف، ۱۳۷۶)، ارگس ملایر (بیک محمدی و همکاران، ۱۳۹۱)، اورامان (قسیمی، ۱۳۸۶)، همدان (محمدی فر و همتی ازندریانی، ۱۳۹۵)، ازندریان ملایر (محمدی فر و همتی ازندریانی، ۱۳۹۳)
سگ سان	ارگس ملایر (بیک محمدی و همکاران، ۱۳۹۱)، ازندریان ملایر (محمدی فر و همتی ازندریانی، ۱۳۹۳)
فنجان نما	قروه کردستان (لحافیان، ۱۳۸۹)، دوستعلی همدان (Hemati Azandaryani et al, 2014)، بیچون بروجرد (Sabzi and Hemati Azandaryani, 2017)
سنگ نبشته	به مانند سایر سنگ نبشته های شناسایی شده در تمامی مناطق ایران
نمادین و هندسی	همدان (محمدی فر و همتی ازندریانی، ۱۳۹۵)

جدول ۱: مشخصات و ویژگی های کلی سنگ نگاره های کزنار (نگارندگان، ۱۴۰۲)

تصویر ۱: نقوش حیوانی، فنجان نما و سنگ نبشته های مجموعه کزنار (نگارندگان، ۱۴۰۳)

۲-۲- سنگ نگاره های دره موسیر یا دره حیدر

سنگ‌نگاره‌های دره موسیر یا دره حیدر در روستایی به همین نام و در ناحیه‌ای کوهستانی در یک مجموعه منسجم بر روی صخره‌هایی مجزا در ۵ کیلومتری شرق این روستا و در مختصات جغرافیایی $N: 33^{\circ} 31' 55''$ و $E: 49^{\circ} 44' 46''$ و ارتفاع ۲۴۳۱ متری از سطح آب‌های آزاد در شهرستان الیگودرز، بخش مرکزی، دهستان خمه سفلی واقع شده است. راه دسترسی به این محوطه از طریق جاده خاکی که از روستای دره حیدر به سوی شرق امکان پذیر است. پس از عبور از کنار سد خاکی دره حیدر، و به فاصله تقریباً ۴ کیلومتری شرق آن بر روی ارتفاعات و در دره بعد از آن موسوم به دره حیدر، آثار صخره نگاره‌ها قرار دارد. این محوطه شامل صخره‌ها با سطوحی منقوش است که شامل تک نگاره‌ها و مجموعه نگاره‌ها است. آثار شناسایی شده اغلب داخل دره و در حاشیه شرقی دره سیر پراکنده هستند. این محوطه شامل پنج مجموعه نقوش و چندین تک نگاره است و این نگاره‌ها غالباً بر روی نمای غربی صخره‌ها حک شده‌اند که عمدتاً شامل مجموعه‌ای از نقوش حیوانی، انسانی، نمادین و سنگ‌نوشته هستند که عمدتاً به صورت نقوش نمادین و مسبک و بعضاً بصورت طبیعت‌گرایانه به تصویر کشیده شده‌اند. لازم به ذکر است که فعالیت‌های کشاورزی و عوامل انسانی باعث تخریب بخشی از نقوش این محوطه شده است. در بین نقوش این مجموعه، نقوش جانورسان بیشترین درصد را دارند و نقش بز از بقیه نقوش پررنگ‌تر است. تکنیک ایجاد نقوش این مجموعه عمدتاً به روش خراشیدن، کندن، ساییدن و بریدن می‌باشند (جدول ۲ و تصویر ۲).

نقوش شناسایی شده		انسانی
نگاره های قابل مقایسه	سواره	
	ایستاده	
	کماندار	
تیمره(فرهادی، 1376)، همدان(محمدی فر و همتی ازندریانی، ۱۳۹۵)،		
Uraman(Ghasimi, 2007)		اسب سان
		سگ سان
زربینه قروه(صادقی و فیضی، ۱۴۰۰)، سونگون ارسباران(Rafifar, 2005)،		حیوانی
تیمره(فرهادی، ۱۳۷۶)، باوکی ازنا(صادقی و همکاران، ۱۴۰۰)، دره دیوین(صراف، ۱۳۷۶)، ارگس ملایر(بیک محمدی و همکاران، ۱۳۹۱)، اورامان(قسیمی، ۱۳۸۶)		
تیمره(فرهادی، ۱۳۷۴: ۳۶)، نخلستان نهبندان(صادقی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۷۸)،		شتر دو کوهانه
تیمره(فرهادی، ۱۳۷۶)		
طرقبه(دهمرد پهلوان و همکاران، ۱۴۰۱: ۹۴)		
به مانند اکثر مناطق ایران		سنگ نبشته
همدان(محمدی فر و همتی ازندریانی، ۱۳۹۵)،		نمادین و هندسی

جدول ۲: مشخصات و ویژگی های کلی سنگ نگاره های دره موسیر (نگارندگان، ۱۴۰۱)

تصویر ۲: نقوش بزسان، شتر و اسب سان مجموعه دره موسیر(نگارندگان، ۱۴۰۳)

۲-۳- سنگ نگاره های سنگ سفید

سنگ‌نگاره‌های سنگ سفید الیگودرز در فاصله حدود ۵۰۰ متری جنوبشرقی روستایی به همین نام و در مختصات جغرافیایی ۳۰' ۳۳° N و ۴۹' ۵۴" ۴۹° E و ارتفاع ۲۱۲۴ متری از سطح آب‌های آزاد در شهرستان الیگودرز، بخش مرکزی، دهستان بربرود شرقی واقع شده است. راه دسترسی به این محوطه از طریق جاده خاکی که از روستای سنگ سفید منشعب می‌شود، امکان پذیر است. این محوطه شامل صخره‌هایی با سطوحی منقوش است که شامل تک نگاره‌ها و مجموعه نگاره‌ها و عمدتاً شامل مجموعه‌ای از نقوش حیوانی، انسانی، نمادین، فنجان نما و سنگ‌نوشته هستند که عمدتاً به صورت نقوش نمادین و مسبک به تصویر کشیده شده‌اند (جدول ۳ و تصویر ۳).

نگاره های قابل مقایسه	نقوش شناسایی شده	
	سواره	انسانی
همدان (محمدی فر و همتی ازندریانی، ۱۳۹۵)، بروجرد (سبزی و همتی ازندریانی، ۱۳۹۹)، تیمره (فرهادی، ۱۳۷۶)،	ایستاده	
	در حال شکار	
همدان (محمدی فر و همتی ازندریانی، ۱۳۹۵)، سونگون ارسباران (Rafifar, 2005)، تیمره (فرهادی، ۱۳۷۶)، باوکی ازنا (صادقی و همکاران، ۱۴۰۰)، دره دیوین (صراف، ۱۳۷۶)، ارگس ملایر (بیک محمدی و همکاران، ۱۳۹۱)، اورامان (قسیمی، ۱۳۸۶) همدان (محمدی فر و همتی ازندریانی، ۱۳۹۵)،	بزسانان	حیوانی
	سگ سان	
	گوزن	
	گره سان	
همدان (محمدی فر و همتی ازندریانی، ۱۳۹۵)، دره دوستعلی (رشیدی نژاد و زمانیان، ۱۳۸۸)، تیمره (فرهادی، ۱۳۷۶)، اورامان (قسیمی، ۱۳۸۶)		سنگ نبشته
همدان (محمدی فر و همتی ازندریانی، ۱۳۹۵)		نمادین و هندسی
محمدی فر و همتی ازندریانی (۱۳۹۵)		فنجان نما

جدول ۳: مشخصات و ویژگی‌های کلی سنگ‌نگاره‌های سنگ سفید (نگارندگان، ۱۴۰۱)

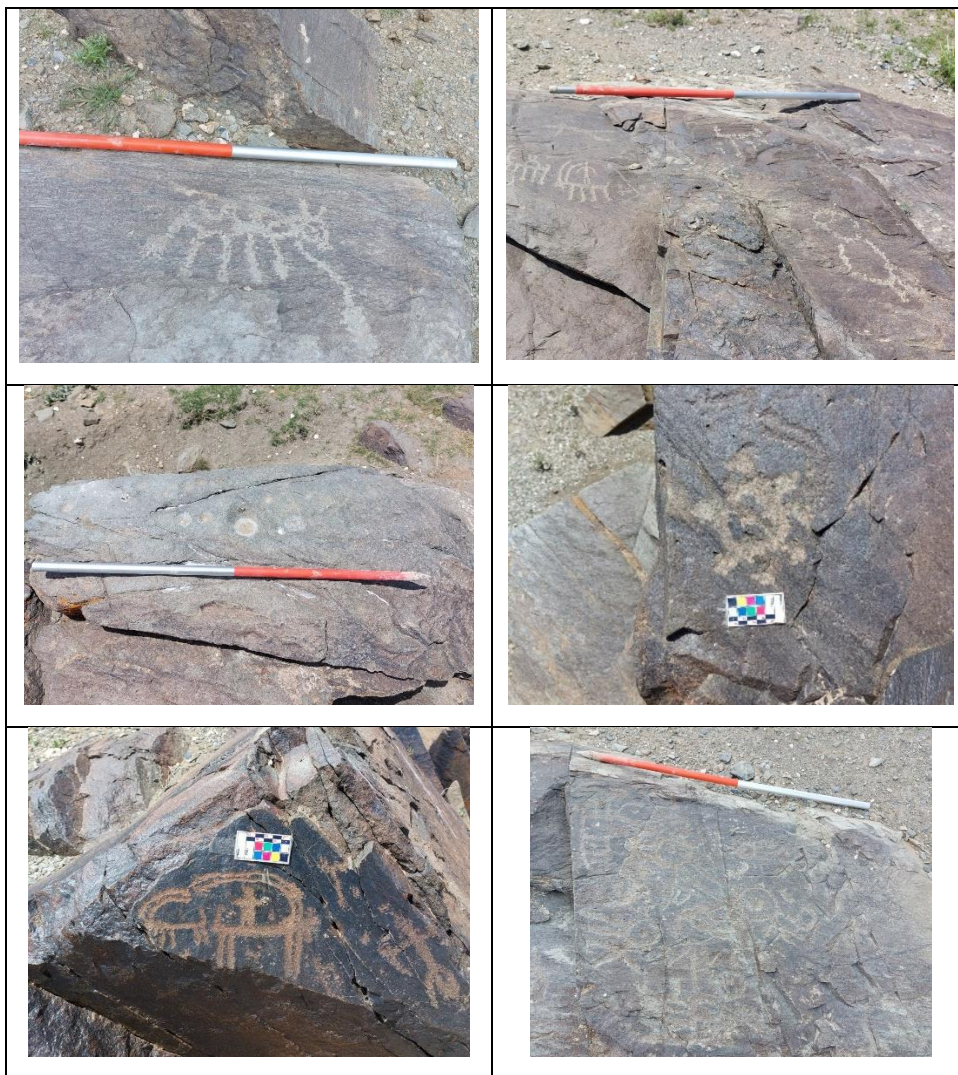
تصویر ۳: نمایی از نگاره های حیوانی، فنجان نماها و حفره ها و شیارهای سنگ سفید الیگودرز (نگارندگان، ۱۴۰۱)

۲-۴- سنگ نگاره های ملک آباد

سنگ نگاره های ملک آباد در فاصله حدود دو کیلومتری شمال شرقی روستایی به همین نام و در مختصات جغرافیایی $34^{\circ} N$ و $48^{\circ} 56' 09'' E$ و ارتفاع ۲۰۳۱ متری از سطح آب های آزاد در شهرستان بروجرذ، بخش مرکزی، دهستان دره صیدی واقع شده اند. این محوطه شامل صخره ها با سطوحی منقوش است که شامل تک نگاره ها و مجموعه نگاره ها است که در محدوده ای وسیع پراکنده هستند. نگاره های این محوطه عمدتاً شامل مجموعه ای از نقوش حیوانی، انسانی، فنجان نماها، نمادین و سنگ نوشته با موضوعات متنوع هستند که عمدتاً به صورت مسبک به تصویر کشیده شده اند. نقش حیوانات و بویژه نقش بز در این مجموعه از بقیه نقوش پر رنگ تر است و این نقوش بیشتر بصورت منفرد یا تک نگاره ای قابل مشاهده هستند که با شاخ های بلند و قوسی شکل و اغراق آمیز و در حالت های مختلفی نمایش داده شده اند. تکنیک ایجاد نقوش این مجموعه عمدتاً به روش خراشیدن، کندن، ساییدن و بریدن می باشند. یکی از نکات جالب توجه در این مجموعه نگاره انسانی می باشد که بر پشت بزسانان بصورت ایستاده به تصویر کشیده شده اند که در نوع خودشان بی نظیر می باشند. همچنین در این مجموعه چندین مجموعه فنجان نما دیده می شود (جدول ۴ و تصویر ۴).

نگاره های قابل مقایسه	نقوش شناسایی شده	
	انسانی	سواره
ارگس ملایر (بیک محمدی و همکاران، ۱۳۹۱)، محمدی فر و همتی از ندریانی (۱۳۹۵)	ایستاده	
	در حال شکار	
	بزسانان	
زربنه قروه (صادقی و فیضی، ۱۴۰۰)، سونگون ارسباران (Rafifar, 2005)، تیمره (فرهادی، ۱۳۷۶)، باوکی ازنا (صادقی و همکاران، ۱۴۰۰)، دره دیوین (صراف، ۱۳۷۶)، ارگس ملایر (بیک محمدی و همکاران، ۱۳۹۱)، اورامان (قسیمی، ۱۳۸۶)	حیوانی	
همدان (محمدی فر و همتی از ندریانی، ۱۳۹۵)	سگ سان	
همدان (محمدی فر و همتی از ندریانی، ۱۳۹۵)	گره سان	
مانند سایر مناطق شناخته شده در ایران	سنگ نپشته	
ارگس ملایر (بیک محمدی و دیگران، ۱۳۹۱) ارزانفود همدان (Hemati Azandaryani et al, 2016)	نمادین و هندسی	
قروه کردستان (لحافیان، ۱۳۸۹)، دوستعلی همدان (Hemati Azandaryani et al, 2014)، بیجون بروجرذ (Sabzi and Hemati Azandaryani, 2017)	فنجان نما	

جدول ۴: مشخصات و ویژگی های کلی سنگ نگاره های ملک آباد (نگارندگان، ۱۴۰۱)

تصویر ۴: نمایی از نگاره‌های نمادین، فنجان نما، سنگ نبشته، انسانی و حیوانی ملک آباد بروجرد (نگارندگان، ۱۴۰۳)

۲-۵- سنگ نگاره‌های چپدر

سنگ‌نگاره‌های چپدر در فاصله حدود ۵۰۰ متری شمال شرقی روستایی به همین نام و در مختصات جغرافیایی $N: 33^{\circ} 58' 06''$ و $E: 48^{\circ} 51' 06''$ و ارتفاع ۲۲۳۵ متری از سطح آب‌های آزاد در شهرستان بروجرد، بخش مرکزی، دهستان دره صیدی واقع شده است. مجموعه سنگ‌نگاره‌های چپدر بر روی یک صخره نسبتاً بزرگ به تصویر کشیده شده‌اند. سنگ‌نگاره‌ها دارای موتیف‌ها و موضوعات حیوانی (بزسانان، سگ سان و غیره) هستند. لازم به ذکر است که کیفیت و شیوه‌های ایجاد نقوش در صخره‌ها با هم متفاوت هستند و نقوش شناسایی شده نیز به روش کوبشی و کنده‌کاری بر سطح تخته‌سنگ‌ها ایجاد شده‌اند که هوازدگی، عوامل فرسایشی و گذشت زمان سبب کمرنگ شدن نقوش این صخره‌ها شده به نحوی که قسمت‌هایی از نقوش موجود از بین رفته و یا در حال نابودی است. در مورد سبک ایجاد نقوش هم بایستی گفت که سبک بکار گرفته شده اکثراً به شیوه انتزاعی و مسبک، بر پایه ساده کردن تصاویر و اجزای آن‌ها بوده است و عمده تصاویر نیز به مانند دیگر مناطق ایران به صورت کاملاً استلیزه و نمادین ترسیم شده‌اند. نقوش بزسان در روی این صخره در دو ردیف دیده می‌شوند که در ردیف بالا دو بز و در ردیف پایین سه بز دیده می‌شود که به دنبال هم در حرکتند و در ردیف بالا جانور سگ سانی در روبروی بزها در حال حرکت است. همچنین بر بالای این تخته سنگ و در قسمت فوقانی ۸ فنجان نما به عمق نسبتاً کم کنده شده است (جدول ۵ و تصویر ۵).

نگاره های قابل مقایسه	نقوش شناسایی شده	
زرینه قروه (صادقی و فیضی، ۱۴۰۰)، سونگون ارسباران (Rafifar, 2005)، تیمره (فرهادی، ۱۳۷۶)، باوکی ازنا (صادقی و همکاران، ۱۴۰۰)، دره دیوین (صراف، ۱۳۷۶)، ارگس ملایر (بیک محمدی و همکاران، ۱۳۹۱)، اورامان (قسیمی، ۱۳۸۶)	بزسانان	حیوانی
تیمره (فرهادی، ۱۳۷۶)، همدان (محمدی فر و همتی ازندریانی، ۱۳۹۵)	سگ سان	
قروه کردستان (لحافیان، ۱۳۸۹)، دوستعلی همدان (Hemati Azandaryani et al, 2014)، بیچون بروجرد (Sabzi and Hemati Azandaryani, 2017)	فنجان نما	

جدول ۵: مشخصات و ویژگی های کلی سنگ نگاره های چپدر (نگارندگان، ۱۴۰۱)

تصویر ۵: نمایی کلی از نگاره های حیوانی چپدر بروجرد (نگارندگان، ۱۴۰۳)

۲-۶- سنگ نگاره های کلان

سنگ نگاره های کلان در فاصله حدود یک کیلومتری شمال غربی روستایی به همین نام و در مختصات جغرافیایی $33^{\circ} 58' 07''$ N و $48^{\circ} 56' 47''$ E و ارتفاع ۱۹۸۱ متری از سطح آب های آزاد در شهرستان بروجرد، بخش مرکزی، دهستان دره صیدی واقع شده است. نگاره های این منطقه بصورت پراکنده و دور از هم بر روی تخته سنگ های مختلفی دیده می شوند که عمدتاً بصورت طولی در کنار جاده و حاشیه رودخانه قرار دارند. در این مجموعه نیز به مانند بقیه مناطق نقش بز بیشترین درصد را دارد (جدول ۶ و تصویر ۶).

نگاره های قابل مقایسه	نقوش شناسایی شده	
همدان (محمدی فر و همتی ازندریانی، ۱۳۹۵)	ایستاده	انسانی

حیوانی	بزسانان	زرینه قروه(صادقی و فیضی، ۱۴۰۰)، سونگون ارسباران(Rafifar, 2005)، تیمره(فرهادی، ۱۳۷۷)، باوکی ازنا(صادقی و همکاران، ۱۴۰۰)، دره دیوین(صراف، ۱۳۷۶)، ارگس ملایر(بیک محمدی و همکاران، ۱۳۹۱)، اورامان(قسیمی، ۱۳۸۶)
	سگ سان	تیمره(فرهادی، ۱۳۷۶)، همدان(محمدی فر و همتی ازندریانی، ۱۳۹۵)،

جدول ۶: مشخصات و ویژگی‌های کلی سنگ‌نگاره‌های کلان (نگارندگان، ۱۴۰۱)

تصویر ۶: نمایی از نگاره‌های انسانی همراه با نبشته کلان بروجرد(نگارندگان، ۱۴۰۳)

۲-۷- سنگ نگاره‌های فخر آباد

سنگ‌نگاره‌های فخرآباد در فاصله حدود ۱۲۰۰ متری شمال شرقی روستایی به همین نام و در مختصات جغرافیایی "۰۸' ۵۷' ۳۳° N و "۱۷' ۵۶' ۴۸° E و ارتفاع ۲۰۴۵ متری از سطح آب‌های آزاد در شهرستان بروجرد، بخش مرکزی، دهستان دره صیدی واقع شده است. راه دسترسی به این نگاره‌ها از طریق جاده خاکی که از داخل روستا بسمت شرق روستا و از داخل زمین‌های کشاورزی می‌گذرد، می‌باشد. نگاره‌های این بخش محدود اند و فقط بر روی دو صخره قرار دارند که یکی نسبتاً بزرگ می‌باشد و دیگری کوچکتر است. هر دو نگاه در فاصل بسیار کمی از هم قرار دارند. این محوطه شامل صخره‌هایی با سطوحی منقوش است که شامل تک نگاره‌ها و مجموعه نگاره‌ها و عمدتاً شامل نقوش حیوانی و سنگ‌نوشته هستند که به صورت نقوش نمادین و مسبک به تصویر کشیده شده‌اند(جدول ۷ و تصویر ۷).

نگاره‌های قابل مقایسه	نقوش شناسایی شده	
زرینه قروه(صادقی و فیضی، ۱۴۰۰)، سونگون ارسباران(Rafifar, 2005)، تیمره(فرهادی)، باوکی ازنا(صادقی و همکاران، ۱۴۰۰)، دره دیوین(صراف، ۱۳۷۶)، ارگس ملایر(بیک محمدی و همکاران، ۱۳۹۱)، اورامان(قسیمی، ۱۳۸۶)	بزسانان	حیوانی
مانند سایر مناطق شناخته شده در ایران	سنگ نبشته	

جدول ۷: مشخصات و ویژگی‌های کلی سنگ‌نگاره‌های فخر آباد (نگارندگان، ۱۴۰۱)

تصویر ۷: نمایی از نگاره های فخر آباد بروجرد(نگارندگان، ۱۴۰۳)

۲-۸- سنگ نگاره های که کو دورود

تپه که کو در شهرستان دورود، بخش مرکزی، روستای بهرام آباد علیا و در مختصات جغرافیایی $33^{\circ} 34' 13''$ N و $46' 04''$ E و ارتفاع ۱۴۸۱ متری از سطح آب‌های آزاد واقع شده است. این اثر در تاریخ ۲۴ اسفند ۱۳۸۳ با شماره ثبت ۱۱۷۰۵ به عنوان یکی از آثار ملی ایران به ثبت رسیده است و راه دسترسی به آن از طریق جاده آسفالتی درود به بهرام آباد امکان پذیر است. این محوطه در فاصله حدود ده کیلومتری شهر درود و در دامنه شرقی کوه شاه ماران قرار دارد و دارای وسعتی در حدود ۱۰ هکتار است که بر روی صخره های طبیعی شکل گرفته است و ارتفاع آن از سطح زمینهای اطراف حدود ۳۰ متر می باشد که در قسمت های جنوبی این محوطه تاریخی و بر روی صخره ها و البته بصورت پراکنده چندین نگاره وجود دارد. این محوطه شامل صخره هایی با سطوحی منقوش است که شامل تک نگاره ها و مجموعه نگاره ها و عمدتا شامل نقوش حیوانی(شبییه شیر غران و بعضا غیر قابل تشخیص) و سنگ‌نوشته هستند که به صورت نقوش نمادین و مسبک می باشند و نقوش نیز به روش کندن ایجاد شده اند(جدول ۸ و تصویر ۸).

نگاره های قابل مقایسه	نقوش شناسایی شده	
-	گره سان	حیوانی
مانند سایر مناطق شناسایی شده در ایران	سنگ نیشته	
-	نمادین و هندسی	

جدول ۸: مشخصات و ویژگی های کلی سنگ‌نگاره های که کو دورود(نگارندگان، ۱۴۰۳)

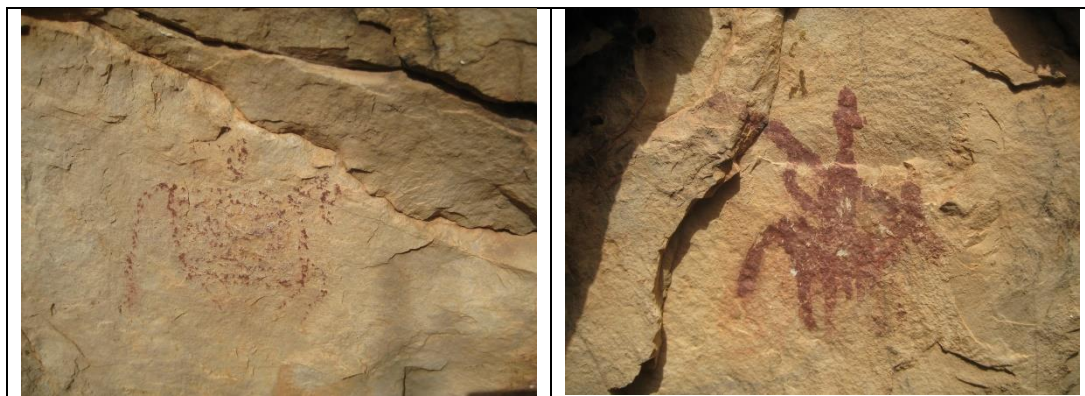
تصویر ۸: نمایی از نگاره های محوطه که کو دورود(نگارندگان، ۱۴۰۳)

۲-۹- محوطه چوارتا سرسرخن (Chouarta Sarsourkhen)

سنگ‌نگاره‌های محوطه چوارتا سرسرخن در مختصات جغرافیایی "N : 33°40'8.90" و "E : 47°33'2.20" واقع شده است. این محوطه بر سر جاده مالرو معروف به چوارتا، که دره سرسرخن را به دره همیان وصل می‌کند قرار دارد. محوطه از دو طریق قابل دسترسی است؛ مسیر اول و ماشین رو از طریق منطقه اولادقباد و جاده ای خاکی قابل دسترسی است. مسیر دوم از کوهدشت و از طریق جاده مالرو میرملاس که از کنار نقاشی های معروف میرملاس میگذرد، این محوطه قابل دسترسی است. نقاشی ها بر روی تخته سنگ بزرگ جدا افتاده ای از کوه کشیده شده اند. اطراف محوطه پوشیده از درختان بلوط است. در آن طرف کوه به سمت همیان نقاشی های معروف چارتا یا چوارتا همیان وجود دارد. نقوش این مجموعه بصورت رنگین نگاره با رنگ قرمز هستند و شامل نقوش حیوانی و انسانی بصورت سواره هستند. بخشی از نگاره ها که متاخر هستند سیاه رنگ هستند و شامل اسم های زنان و مردان می باشند (جدول ۹ و تصویر ۹).

نگاره های قابل مقایسه	نقوش شناسایی شده	
میوله (شیدرنگ، ۱۳۸۶)	انسانی	سواره
میوله (شیدرنگ، ۱۳۸۶)	حیوانی	اسب سان
به مانند اکثر مناطق	سنگ نبشته	

جدول ۹ : مشخصات و ویژگی‌های کلی سنگ‌نگاره‌های چوارتا سرسرخن (نگارندگان، ۱۴۰۳)

تصویر ۹ : نمایی از رنگین نگاره های چوارتا سرسرخن (قبادی، ۱۴۰۳)

۲-۱۰- سنگ نگاره های مر کاظم خان

نقوش صخره ای مر کاظم خان در ناحیه کوهستانی به فاصله ۱۲۰۰ متری شمال غربی روستای رضا ویس میربگ و در مختصات جغرافیایی "N : ۳۳° ۵۲' ۱۴" و "E : ۴۷° ۵۱' ۲۸" و ارتفاع ۱۳۷۰ متری از سطح آب‌های آزاد در شهرستان دلفان، بخش مرکزی، دهستان میربگ جنوبی شهرستان دلفان واقع شده است. سنگ نگاره های این مجموعه در یک منطقه وسیعی و البته بر روی یک صخره شناسایی شده است که شامل نقوش انسانی (کماندار ایستاده)، حیوانی (بز، گوزن و کبک) و نمادین است. نقوش این مجموعه به دلیل میزان هوازدگی و نوع ایجاد آنها به نظر می رسد مربوط به دوره های مختلف است و همچنین به دلیل وجود نداشتن مطالعات آزمایشگاهی نمی توان تاریخ گذاری مشخصی را انجام داد (جدول ۱۰ و تصویر ۱۰).

نگاره های قابل مقایسه	نقوش شناسایی شده	
همدان (محمدی فر و همتی از ندریانی، ۱۳۹۵)	انسانی	ایستاده
		در حال شکار

تیمره (فرهادی، ۱۳۷۶)، اورامان (قسیمی، ۱۳۸۶)	بزسانان	حیوانی
همدان (محمدی فر و همتی ازندریانی، ۱۳۹۵)، دره دوستعلی (رشیدی نژاد و زمانیان، ۱۳۸۸)، تیمره (فرهادی، ۱۳۷۶)، اورامان (قسیمی، ۱۳۸۶)	گوزن	
مشابه اکثر مناطق		سنگ نبشته
-		پرنده

جدول ۱۰: مشخصات و ویژگی های کلی سنگ نگاره های مر کاظم خان (نگارندگان، ۱۳۹۴)

تصویر ۱۰: نمایی از نگاره های حیوانی، پرنده گان و سنگ نبشته های مر کاظم خان دلفان (نگارندگان، ۱۳۹۴)

۲-۱۱- سنگ نگاره های مراد آباد گل گل

روستای مراد آباد گل گل در منطقه میربگ شهرستان دلفان، استان لرستان در فاصله حدود ۱۰ کیلومتری شهر نورآباد قرار دارد. سنگ نگاره های مراد آباد گل گل در روستایی به همین نام و در مختصات جغرافیایی $N: 33^{\circ} 58' 40''$ و $E: 47^{\circ} 57' 40''$ ارتفاع ۱۶۴۵ متری از سطح آب های آزاد در شهرستان الیگودرز، بخش مرکزی، دهستان بربود شرقی واقع شده است. مجموعه سنگ نگاره های این روستا در فاصله حدود ۳۰۰ متری شرق روستا و در منطقه ای به شعاع کمتر از یک کیلومتر مربع واقع شده اند. سنگ نگاره ها دارای موتیف ها و موضوعات متعددی از جمله نقوش انسانی (کماندار، سواره و پیاده و غیره)، حیوانی (بزسانان، سگ و غیره)، سنگ نبشته ها، نقوش هندسی و نمادین هستند. کلیه نقوش مورد مطالعه بر روی صخره های جدا افتاده از هم در فضای باز و در اندازه های مختلف به صورت منفرد و موضوعی ایجاد شده اند. کیفیت و شیوه های ایجاد نقوش در صخره ها با هم متفاوت هستند و نقوش شناسایی شده نیز به روش کوبشی و کنده کاری بر سطح تخته سنگ ها ایجاد شده اند که هوازدگی، عوامل فرسایشی و گذشت زمان سبب کمرنگ شدن نقوش این صخره ها شده به نحوی که قسمت هایی از نقوش موجود از بین رفته و یا در حال نابودی است. در مورد سبک ایجاد نقوش هم بایستی گفت که سبک بکار گرفته شده اکثراً به شیوه انتزاعی و مسبک، بر پایه ساده کردن تصاویر و اجزای آن ها بوده است و عمده تصاویر نیز به مانند دیگر مناطق ایران به صورت کاملاً استلیزه و نمادین ترسیم شده اند (جدول ۱۱ و تصویر ۱۱).

نگاره های قابل مقایسه	نقوش شناسایی شده	
تیمره (فرهادی، ۱۳۷۶)، اورامان (قسیمی، ۱۳۸۶)، همدان (محمدی فر و همتی ازندریانی، ۱۳۹۵)،	ایستاده	انسانی
	در حال شکار	
تیمره (فرهادی، ۱۳۷۶)، اورامان (قسیمی، ۱۳۸۶)، همدان (محمدی فر و همتی ازندریانی، ۱۳۹۵)،	بزسانان	حیوانی
	سگ سان	
مانند اکثر مناطق	سنگ نبشته	

جدول ۱۱: مشخصات و ویژگی‌های کلی سنگ‌نگاره‌های مراد آباد گل گل (نگارندگان، ۱۴۰۲)

تصویر ۱۱: نمایی از نگاره‌های روستای مراد آباد گل گل دلفان (نگارندگان، ۱۴۰۲)

۳- گاهنگاری سنگ‌نگاره‌ها

هنر صخره‌ای، هنری است پویا که هم اکنون نیز ادامه دارد و هنوز هم به پایان عمر خود نرسیده است به عبارت دیگر سنت نوشتن و حکاکی بر روی سنگ از دوران پیش از تاریخ شروع شده تا به امروزه نیز کماکان رایج است (قسیمی، ۱۳۹۹: ۲۵). بطور کلی پژوهشگران با بهره‌گیری از مطالعات مردم‌شناسی، نشانه‌شناختی، بافتار باستانشناختی و... به تاریخ‌گذاری نقوش صخره‌ای می‌پردازند. در حال حاضر یکی از بزرگترین ضعف‌های مطالعات هنر صخره‌ای در ایران بحث تاریخ‌گذاری سنگ‌نگاره‌ها می‌باشد که امکان تاریخ‌گذاری دقیق آنها وجود ندارد و بعبارتی می‌توان گفت تاریخ‌گذاری‌های ارائه شده در مطالعات انجام شده عمدتاً دارای ایراد می‌باشند و نبود یک گاهنگاری مطلق یکی از نقایص عمده مطالعات مربوط به هنر صخره‌ای در ایران محسوب می‌شود. لازم به ذکر است که عمده پژوهش‌های انجام گرفته تاکنون در زمینه نقوش صخره‌ای گاهنگاری نسبی بوده و قدمت آنها فقط بر اساس سبک‌شناسی، وضعیت حفظ‌شدگی، ضخامت پوسته‌گذاری‌های معدنی و مقایسه نقوش با نقوش صخره‌ای مشابه و نقوش ایجاد شده روی دیگر یافته‌های فرهنگی، مانند سفال، انجام گرفته است. در یک مقایسه کلی با بررسی نقوش صخره‌ای در کشورهای اروپایی، آمریکا و استرالیا، نقش پژوهش‌های آزمایشگاهی در تحقیقات مربوط به نقوش صخره‌ای به ویژه در ارتباط با بررسی فرهنگی مادی و گاهنگاری مطلق بسیار کم‌رنگ است (قسیمی، ۱۳۹۸: ۴۳). در نگاه کلی پژوهشگرانی که در حوزه نقوش صخره‌ای مطالعه می‌کنند قدمت نقوش صخره‌ای را در بازه زمانی از پارینه‌سنگی تا دوران معاصر در نظر می‌گیرند.

همان‌گونه که پیشتر ذکر آن رفت بیشترین تعداد سنگ‌نگاره‌ها مربوط به نقش بز و بز کوهی است که حیوانی است که تقریباً در ۸۰۰۰ پ.م اهلی شده است و از دیگر حیواناتی که نگاره آن در منطقه مورد مطالعه وجود دارد، نقش سگ است که این حیوان نیز تقریباً در ۱۰۰۰۰ پ.م اهلی شده است (Diamond, 1999: 167). فرانک هول نیز معتقد است که قدیمی‌ترین تصویر سگ شناسایی شده در ایران مربوط به میانه هزاره ششم پ.م است که بر روی سفال‌های تپه سبز و چغامیش نقش شده است (وحدتی، ۱۳۸۹). همچنین وجود نگاره اسب و حضور انسان سوار بر اسب و اسب سان مربوط به بعد از اهلی شدن اسب است که این حیوان به‌طور تقریبی در ۴۰۰۰ پ.م اهلی شده است (Diamond, 1999: 167) و حیوانی است که برای تعقیب و صید شکار بسیار کارآمد است و این حیوان در خاورمیانه، مصر و هندوستان، پس از حملات طوایف آریایی از استپ‌های شمالی، در دومین هزاره پ.م شناخته شد (هال، ۱۳۹۰: ۲۴). در برخی از نگاره‌ها، نقش تیر و کمان قابل مشاهده است که بیانگر تأکید ایجادکنندگان نگاره‌ها بر موضوع شکار است که به عقیده‌ی محققینی مانند چایلد، استفاده از تیر و کمان از دوران میان‌سنگی رایج شده است (چایلد، ۱۳۵۷: ۷۷). در این خصوص می‌توان گفت که این نگاره‌ها که نوعی نماد بصری هستند، داستان شکارگری این اشخاص را به شیوه‌ای بسیار ساده و همه‌فهم و فارغ از محدودیت‌های زبانی و زمانی روایت می‌کنند. همچنین پژوهشگران وجود شاخص‌هایی چون سوارکار را از هزاره دوم ق.م. و ورود مهاجران کوچ‌رو و سواره‌سکایی و آریایی به ایران قدیمی‌تر نمی‌دانند (Makkay, 1994).

جلب است بدانیم که در سرزمین لرستان تا چند دهه‌ی گذشته، فردی که دارای توانایی بالایی در شکار بود، در جامعه از شأن و جایگاه اجتماعی بالایی برخوردار بود و فردی که در سابقه خود هزار شکار را با موفقیت به انجام رسانده بود، جنبه‌ای اسطوره‌ای پیدا می‌کرد. چنین طرز نگرشی، ترکیبی از اهمیت وحوش در تغذیه این مردمان و بازتابی از سنن اجتماعی، تفکرات فرازمینی و پیشینه‌ی اسطوره‌ای آنان بوده است (بهرامی، ۱۴۰۲: ۸۵-۸۶). نکته مهم و جالب توجه اینکه در زمینه تاریخگذاری نقوش صخره‌ای ایران، برخلاف کشورهای اروپایی، آمریکا، استرالیا و ... نقش پژوهش‌های آزمایشگاهی در تحقیقات مربوط به نقوش صخره‌ای به ویژه در ارتباط با بررسی فرهنگی مادی و گاهنگاری مطلق بسیار کم‌رنگ است و عمده پژوهش‌های انجام گرفته تاکنون در زمینه نقوش صخره‌ای گاهنگاری نسبی بوده و قدمت آنها فقط بر اساس سبک شناسی، وضعیت حفظ شدگی، ضخامت پوسته گذارپه‌های معدنی و مقایسه نقوش با نقوش صخره‌ای مشابه و نقوش ایجاد شده روی دیگر یافته‌های فرهنگی، مانند سفال، انجام گرفته است (قسیمی، ۱۳۹۸: ۴۳). بنابراین به دلیل عدم وجود مطالعات آزمایشگاهی در ایران نمی‌توان تاریخ گذاری مطلق در مورد سنگ‌نگاره‌های نویافته لرستان ارائه نمود هر چند که با توجه به اطلاعات به دست آمده از نقوش و سایر یافته‌های به دست آمده از اطراف محوطه‌ها و همچنین بررسی استقرارهای مرتبط با این مجموعه‌ها و همین‌طور مقایسه نقوش با سایر محوطه‌های تاریخ گذاری شده و سایر داده‌های تاریخی با احتیاط می‌توان قدمت این سنگ‌نگاره‌ها را تاریخی تقریبی مابین دوران نوسنگی تا دوره معاصر را محتمل دانست.

گونه	تاریخ (پیش از میلاد)	مکان
بز	۸۰۰۰	آسیای جنوب غربی
سگ	۱۰۰۰۰	آسیای جنوب غربی، چین، آمریکای شمالی
گوسفند	۸۰۰۰	آسیای جنوب غربی
اسب	۴۰۰۰	اوکراین
گاو	۶۰۰۰	آسیای جنوب غربی، هند، آفریقای شمالی
خر	۴۰۰۰	مصر

Diamond, 1999: 167

شتر یک‌کوهان	۵۰۰۰	عربستان
شتر دوکوهان	۵۰۰۰	جنوب روسیه
گاو میش	۴۵۰۰	پاکستان، هندوستان
گوزن	۳۵۰۰	روسیه: یازیریک و سبیره

۱ - سکندر امان الهی بهاروند. کوچ نشینی در ایران. ص ۳۲.

۴- بحث

سنگ‌نگاره‌های نویافته لرستان که در این پژوهش مورد مطالعه قرار گرفته‌اند، عمدتاً به صورت نقوش مسبک نمایش داده شده‌اند و بیشتر این نقوش به روش کوبشی، کنده‌کاری و یا خراش بر سطح تخته‌سنگ‌ها ایجاد شده‌اند گرچه در دو محوطه نویافته (چوارتا سرسرخن کوه‌دشت و مر کاظم خان نورآباد) برخی نقوش از نوع رنگین‌نگاره هستند و همانگونه که عمده نقوش صخره‌ای در ایران و حتی جهان به روش کنده‌کاری ایجاد شده‌اند (محمدی‌فر و همتی، ۱۳۹۳: ۱۲) این شیوه نیز متداول‌ترین و رایج‌ترین شیوه در ایجاد سنگ‌نگاره‌های لرستان به حساب می‌آید. صخره‌هایی هم که نقوش بر آنها به تصویر کشیده شده‌اند، عمدتاً از جنس شیست و فلیت می‌باشد که هوازدگی، عوامل فرسایشی و گذشت زمان باعث کم‌رنگ شدن نقوش و ترک‌خوردگی این صخره‌ها شده که قسمت‌هایی از نقوش موجود بر روی آنها به این طریق از بین رفته و یا در حال نابودی است. نگاره‌های نویافته لرستان هم بصورت تکی و هم بصورت تجمیعی قابل تقسیم‌بندی می‌باشند و بطور کلی شامل نقوش حیوانی، انسانی، سنگ‌نبشته‌ها، نقوش هندسی، نمادین و فنجان‌نماها هستند و این‌گونه تداعی می‌شود که انسان مانوس شده با طبیعت و محیط اطرافش در

پاسخ به جذابیت‌ها و زیبایی‌های محیط اطرافش دست به خلق و ایجاد آثار هنری و از جمله نقش این نگاره‌های صخره‌ای زده است.

نقوش حیوانی از دیرباز در هنر ایرانی اهمیت داشته و آنچه در سنگ‌نگاره‌های مورد مطالعه به چشم می‌خورد آن است که سبک ترسیم نقوش حیوانی نیز به مانند دیگر مناطق ایران عموماً به صورت انتزاعی و ساده هستند و تناسبی بین اندام‌های آن‌ها به چشم نمی‌خورد و تمامی این نوع از نقوش به صورت نیم‌رخ به تصویر کشیده شده‌اند که در حالت‌های مختلفی (حالات سکون و متحرک) نشان داده شده‌اند و هیچ اثری از نقوش سه بعدی به چشم نمی‌خورد. این نقوش شامل حیواناتی از قبیل بزسانان، سگ، اسب، گوزن و غیره هستند و فراوانی نقوش در این منطقه نیز به مانند دیگر مناطق عمدتاً مربوط به نگاره بز و بز کوهی در حالت‌های مختلف با شاخ‌های بزرگ و کشیده و بدون تناسب با بدن به سبک‌های گوناگون است که پژوهشگران، فراوانی نقش بز کوهی در هنر صخره‌ای را به دلیل نقش نمادین و آئینی بز کوهی در فرهنگ اساطیری ایران دانسته‌اند (رفیع فر، ۱۳۸۴: ۱۱۸-۱۲۴). به طور کلی نقش بز کوهی سابقه‌ای دیرینه در هنر لرستان دارد و بر روی نقوش صخره‌ای شناسایی شده (در مناطق مختلف مانند کوه‌دشت)، بر روی برنرها و مجسمه‌های مختلف مکشوفه، بر روی اشیاء سفالی مورد استفاده قرار گرفته است. همچنین در اسطوره‌های ایران باستان، از بین ایزدان که در هیئت [به شکل] چهارپایان در آمده‌اند می‌توان به ورثرغنه (بهرام) ایزد جنگاوری و پیروزی اشاره نمود که موجودی انتزاعی است و یکی از تجسم‌هایش بز نر جنگی بوده است (هینلز، ۱۳۷۴: ۷۱). همچنین در برخی موارد صحنه‌های شکار بز کوهی دیده می‌شود که شکار بز کوهی یکی از رایج‌ترین موضوعات هنر صخره‌ای آسیای مرکزی و غربی است که از دوره نوسنگی به بعد تقریباً در تمام نواحی مورد توجه بوده است (بیگلری و همکاران، ۱۳۸۶: ۵۲). از دیگر سنگ‌نگاره‌های مهم و پرشمار سنگ‌نگاره‌های نویافته استان لرستان در این پژوهش می‌توان به نقوش انسانی اشاره کرد که در حالات مختلف به صورت تک‌نگاره (فردی) و یا جمعی با موضوعات و صحنه‌های گوناگون (نقوش منفرد، در حال شکار، سواره و غیره) بر روی صخره‌ها به چشم می‌خورد که بدن آن‌ها در حالت‌های نیم‌رخ و تمام‌رخ نشان داده شده است و این دسته از نقوش به صورت نقش منفی، توپر و خطی ایجاد شده‌اند که در اندازه‌های مختلفی و معمولاً هم به صورت منفرد (به استثنای چند مورد) ترسیم شده‌اند و سبک به کاررفته در مورد نقوش انسانی نیز همانند نقوش حیوانی است. نقوش انسانی اکثراً به صورت نیم‌رخ هستند و به طور کلی تشخیص جنسیت این دسته از سنگ‌نگاره‌ها امکان‌پذیر نیست و به عبارت دیگر جنسیت نگاره‌های انسانی به تصویر کشیده شده در تمامی موارد مبهم و نامشخص می‌باشد گرچه با توجه به عدم وجود نشانه‌ها و حالات زنانه به نظر می‌رسد که نقوش عمدتاً نقوش مردانه باشند. موضوع کلی سنگ‌نگاره‌های انسانی منطقه مورد مطالعه را صحنه‌هایی مانند: انسان در حال شکار با تیر و کمان، سوارکاری در حالت‌های مختلف مانند کماندار، نیزه‌دار، ساده و غیره، انفرادی به صورت پیاده، دست‌به‌کمر و غیره تشکیل می‌دهند. نگاره‌های نمادین در اکثر مجموعه آثار سنگ‌نگاره‌ها به اشکال و طرح‌های مختلف نمایش داده شده است. در واقع نگاره‌های نمادین، علامت و نشانه‌هایی هستند که می‌تواند نماد، سمبل و یا نشانه‌ی خاصی از فرهنگ‌ها باشند؛ یا دارای محتوا و فلسفه خاصی در یک حوزه فرهنگی جغرافیایی مجزا یا مشترک داشته باشد که با مطالعه و مقایسه این نمادها و یا بررسی تطبیقی آن‌ها می‌توان به بسیاری از اشتراکات فرهنگی، تاریخی و هنری پی برد. بنابراین برای مطالعه آن‌ها بایستی به شرایط مختلف زیست-محیطی، اقلیمی، فرهنگی، اجتماعی و غیره آگاهی داشت. سنگ‌نیشته‌ها نیز گروه دیگری از سنگ‌نگاره‌های منطقه بروجد محسوب می‌شود که شامل نام اشخاص (بعضاً زن و عمدتاً مرد) به فارسی می‌باشند که به دلیل میزان هوازدگی کم و پوشش رسوبی موجود بر روی آن‌ها به نظر می‌رسد مربوط به دوره‌های متأخر باشد. گروه دیگری از سنگ‌نگاره‌های شناسایی شده فنجان‌نماها هستند که می‌تواند کارکردهای گوناگونی از جمله کارکردهای آئینی، گاه‌شماری، جهت‌نما، صور فلکی و غیره داشته باشند. البته در برخی موارد هم می‌توانند مرتبط با زندگی و معیشت مردمان و افرادی باشند که از آن‌ها برای نگهداری مایعات، خرد کردن ساقه گیاهان، غلات، حبوبات و غیره باشد (محمدی فر و همتی، ۱۳۹۶: ۱۸).

۵- نتیجه‌گیری

علیرغم بررسی‌ها و فعالیت‌های باستان‌شناختی انجام شده در استان لرستان، نقوش صخره‌ای این منطقه کماکان ناشناخته باقی مانده و یا به دلایلی مورد بی‌توجهی قرار گرفته است و از آنجایی که این سنگ‌نگاره‌ها در فضای باز قرار دارند، لذا تغییرات اقلیمی

و زیست محیطی، خوردگی، فرسایش و سایر عوامل انسانی بر آن‌ها تأثیر گذاشته و بسیاری از آن‌ها در حال تخریب و نابودی است. در پژوهش پیش رو کوشیده شده تا تعدادی از سنگ نگاره ها و صخره نگاره های نویافته در استان لرستان برای اولین بار معرفی و مورد بررسی و مطالعه قرار بگیرند که با مطالعه دقیق این نقوش و تفسیری جامع از آنها می توان به اطلاعات مهم و ارزشمندی که رازهای ناگفته بسیاری در دل خود دارند، دست یافت و در حقیقت هدف آن بوده است که کوششی در جهت آشنایی هر چه بیشتر این نگاره ها که نمودی از میراث کهن بشری هستند، صورت بگیرد. سنگ نگاره های نویافته لرستان عمدتاً به صورت نقوش مسیک نمایش داده شده اند و با مطالعات انجام شده مشخص گردید عمده نقوش شناسایی شده نویافته در سطح استان به روش کوبشی، کنده کاری و یا خراش بر سطح تخته سنگ ها ایجاد شده اند گر چه در دو محوطه نویافته برخی نقوش از نوع رنگین نگاره هستند. همچنین نقوش در این مجموعه ها به صورت دوبعدی ایجاد شده اند و اثری از نمایش سه بعدی و واقعیت گرایی نیست. نقوش این مجموعه شامل گروه های نقوش حیوانی (بزسانان، اسب سان، سگ سانان، گربه سانان، گوزن و غیره)، انسانی، نمادین، نبشته ها و هندسی و فنجان نماهاست که تنوع گونه های موتیفی این مجموعه نشان از غنای فرهنگی و تاریخی و هنری سنگ-نگاره های این منطقه دارد. سنگ نگاره های نویافته لرستان عمدتاً در مناطق کوهستانی و کوهپایه ای قرار دارند که در حقیقت مناطق مناسبی برای دامداری هستند. این نگاره ها همگی در مجاورت منابع آبی مختلف (آبشخورهای طبیعی، رودخانه های فصلی، چشمه و غیره) و مناطق بیلاقی قرار دارند. با توجه به مکان های قرارگیری این سنگ نگاره ها، شاید با احتیاط بتوان گفت که ایجادکنندگان این نقوش گروه های مختلفی همچون عشایر، چوپانان، شکارگران، کتیرا زنان و یا گروه هایی از این قبیل بوده اند که در این مناطق حضور داشته اند و بدون در نظر گرفتن تکنیک های هنری (طبیعت گرایی، سه بعدی سازی و غیره)، نقوش را ایجاد کرده اند و هدف ایجادکنندگان این نقوش برای ما مبهم و ناشناخته است اما به طور قطع می توان گفت انسان مانوس شده با طبیعت و محیط اطرافش در پاسخ به جذابیت ها و زیبایی های محیط اطرافش دست به خلق و ایجاد آثار هنری و نقش نگاره ها زده است. در پایان بایستی ذکر کرد که این نگاره ها را می توان گوشه ای از آثار هنری و یادمان های مردمان ساکن در این زیستگاه ها قلمداد نمود که در نوع خود شواهدی ارزشمند در این زمینه می باشند که به هیچ عنوان نبایستی اهمیت و ارزش آنها را دست کم بگیریم و یا عبارتی ارزش هنری آنها را فروکاست دهیم هر چند که این کار برای گروه های ذکر شده می توانسته به نحوی جنبه به تصویر کشیدن ذوق هنری، یادگاری و دلایلی از این دست برای گروه های خلق کننده این نگاره های ارزشمند داشته باشد و به هیچ وجه نباید از جهات منفی از قبیل وقت گذرانی را برای خالقان آنها متصور شویم چرا که قرار دادن بعد لذت آفرینی در نتیجه اتلاف وقت به عنوان انگیزه ای مهم برای به تصویر کشیدن این صحنه ها به نوعی تحقیر این هنر و خالقان این هنرمندان است که تفکر و انگیزه ای پسندیده نیست و در واقع این نگاره ها نشانه ای از هوشمندی و ذوق هنری خالقان آنها می باشد و جالب تر این که هر کدام از آنها به نحوی در روشن شدن زوایای خاموش سیر تطور این هنر دارای اهمیت بسیار زیادی می باشد.

منابع و ماخذ

۱. - امان‌اللهی بهاروند، سکندر، ۱۳۸۸، کوچ نشینی در ایران، تهران: انتشارات آگاه.
۲. ایزدپناه، حمید، ۱۳۴۸، نقاشی‌های غار دوشه در لرستان، مجله باستان‌شناسی و هنر، شماره ۴: ۵۹-۱۳.
۳. ایزدپناه، حمید، ۱۳۴۸، نقاشی‌های پیش‌ازتاریخ در غارهای لرستان، مجله باستان‌شناسی و هنر، شماره ۳: ۱۱-۶.
۴. ایزدپناه، حمید، ۱۳۷۶. آثار باستانی و تاریخی لرستان، جلد دوم، چاپ سوم، تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۵. بهرامی، محمد، ۱۴۰۲. نقوش صخره‌های نویافته نرگس شهرستان چگنی، استان لرستان، نامه انسانشناسی، سال بیستم، شماره ۶۳، بهار و تابستان، ۲۰۴۱ ص ۳۶-۷۸.
۶. بورنی، مک، ۱۳۴۸، گزارش مقدماتی بررسی و حفاری غارهای منطقه کوهدشت، ترجمه ذبیح‌الله رحمتیان، باستان‌شناسی و هنر ایران، شماره ۳: ۱۶-۱۴.
۷. بیک‌محمدی، خلیل‌الله، جانجان، محسن، بیک‌محمدی، نسرین، ۱۳۹۱، معرفی و تحلیل نقوش سنگ‌نگاره‌های نویافته مجموعه B ارگس سفلی (ملایر - همدان)، نامه باستان‌شناسی (پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران)، شماره ۲، ۱۲۱-۱۴۰.
۸. بیگلری، فریدون، مرادی بیستونی، علیرضا، جمشیدی، فریدون، ۱۳۸۶، گزارش بررسی نقوش غار چشمه سهراب (مر آو زا) دینور-کرمانشاه، باستان پژوهی، دوره جدید، سال دوم، شماره ۳: ۶۱-۵۵.
۹. چایلد، گوردون، ۱۳۵۷، انسان خود را می‌سازد، ترجمه احمد کریمی حکاک و محمد هل‌اتایی، شرکت سهامی کتاب‌های جیبی، تهران.
۱۰. دهمرده پهلوان، مهدی، باصفا، حسن، مقدم، بهاره، کریمی کیا، علی، ۱۴۰۱، بررسی و تحلیل نقوش سنگ‌نگاره‌های مجموعه باستانی کال سیر، سیرخردو. مهدوا، شهرستان طربقه شانددیز در شمال شرق ایران، مجله علمی مطالعات فرهنگی-اجتماعی خراسان، سال شانزدهم، شماره چهارم، صص ۶۷-۱۰۴.
۱۱. زمانیان، مهدی، رشیدی نژاد، مسعود، ۱۳۹۰، بررسی سنگ‌نشته نویافته پهلوی همدان، مجله مطالعات ایرانی، سال دهم، شماره بیستم، پاییز ۱۳۹۰، صص ۱۳۱-۱۴۴.
۱۲. رازانی، مهدی، امیری باغبادرانی، علیرضا و نعمانی خیابوی، لیلی، ۱۴۰۳، پژوهشی در معماری دستکند مسجد جامع روستای عنصرود، اسکو، آذربایجان شرقی، مجله مسکن و محیط روستا، دوره ۴۳، شماره ۱۸۶: ۷۲-۵۷.
۱۳. رفیع فر، جلال‌الدین، ۱۳۸۴، سنگ‌نگاره‌های ارسباران، چاپ اول، انتشارات میراث فرهنگی، تهران.
۱۴. رفیع فر، جلال‌الدین، ۱۳۸۳، هنر صخره‌ای در شمال غرب ایران، سنگ‌نگاره‌های هوراند لقلان، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسی غرب کشور به کوشش دکتر مسعود آذرنوش، ۱۲۲-۱۱۱.
۱۵. رضایی، مهدی، جودی، خیرالنسا، ۱۳۹۰، تاریخچه مطالعات نقوش صخره‌ای لرستان: اشکفت نگاره‌های هلوش، هفته نامه اقتصاد لرستان، سال ۳، شماره ۶۱، ۸.
۱۶. روستایی، کوروش، ۱۳۸۶، معرفی نقوش نویافته در کوه دختر رشم، دامغان، باستان‌پژوهی، دوره جدید، سال دوم، شماره ۳: ۹۵-۹۰.
۱۷. سبزی دوآبی، موسی، همتی ازندریانی، اسماعیل، میری، فرشاد، ۱۳۹۴، مر کاظم‌خان، چکیده مقالات پنجمین همایش بین‌المللی باستان‌شناسان جوان، انتشارات سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، تهران.
۱۸. شیدرنگ، سونیا، ۱۳۸۶، نقوش صخره‌ای میوله؛ نویافته‌های در شمال کرمانشاه، باستان‌پژوهی، دوره جدید، سال دوم، شماره ۳: ۶۱-۵۵.
۱۹. صادقی، سارا، رحیمی، سعید، افخمی، بهروز، همتی ازندریانی، اسماعیل، ۱۴۰۰، بررسی و تحلیل گونه شناختی سنگ نگاره‌های نویافته باوکی، شهرستان ازنا، فصلنامه علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه، شماره ۱۶، سال پنجم، تابستان ۱۴۰۰، ۲۰۰-۱۷۵.

۲۰. صادقی، سارا، فیضی، فرزاد، ۱۴۰۰، نقش های نویافته سنگ نگاره های زرینه قروه در کردستان، مجله اثر، دوره ۴۲، شماره ۴، ۴۸۸-۵۰۴.
۲۱. صراف، محمدرحیم، ۱۳۷۶، نقوش حکاکی شده در دیوین الوند همدان، گزارش های باستان شناسی ۱: ۳۱۰-۳۰۴.
۲۲. فرهادی، مرتضی، ۱۳۷۶، «موزه هایی درباد» رساله ای در باب مردم شناسی و هنر، چاپ اول، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران.
۲۳. فرهادی، مرتضی، ۱۳۷۶، معرفی نقوش صخره ای نویافته در سیرجان و شهر بابک کرمان، مجله میراث فرهنگی، شماره ۱۷: ۱۹-۱۲.
۲۴. قسیم، طاهر، ۱۳۸۶، «اشاره به پیشینه پژوهش در نقوش صخره ای ایران» باستان پژوهی، شماره ۳: ۱۸-۱۹.
۲۵. قسیم، طاهر، ۱۳۸۵، بررسی و مطالعه ی نقوش صخره ای در استان کردستان، پایان نامه ی کارشناسی ارشد گروه باستان شناسی دانشگاه آزاد واحد تهران مرکزی (منتشر نشده).
۲۶. قسیم، طاهر، ۱۳۸۶، اشاره ای به پیشینه پژوهش در نقوش صخره ای ایران، باستان پژوهی، دوره جدید، سال دوم، شماره ۳: ۲۰-۱۸.
۲۷. گاراژیان، عمران، عادل، جلال، پایلی یزدی، لیلی، ۱۳۸۰، سنگ نگاره های تازه کشف شده ی هومیان، انسان شناسی، سال اول، شماره ی دوم: ۱۰۰-۸۴.
۲۸. لباف خانیکی، رجبعلی و بشاش، رسول، ۱۳۷۳، سنگ نگاره لاخل مزار بیرجند، چاپ اول، تهران: انتشارات میراث فرهنگی.
۲۹. لحافیان، جمال، ۱۳۷۹، سنگ نگاره های پیش از تاریخ کردستان، فصل نامه فرهنگی هنری اجتماعی فرهنگ کردستان، شماره ی ۳-۴: ۱۹-۱۴.
۳۰. لورا گوران، آندره، دانسته ها و ندانسته های تاریخ هنر، ترجمه نورالدین فرهیخته، انتشارات پوشش، بی جا، بی تا.
۳۱. محمدی قصریان، سیروان، ۱۳۸۵، نقوش صخره ای کوه قلعه بزی اصفهان، باستان پژوهی، دوره جدید، سال اول، شماره ۱: ۶۵-۶۲.
۳۲. محمدی قصریان، سیروان، نادری، رحمت، ۱۳۸۶، بررسی و مطالعه نقوش صخره ای خره هنجیران (مهاباد)، باستان پژوهی، سال دوم، شماره ۳: ۶۱-۶۴.
۳۳. محمدی فر، یعقوب، همتی ازندریانی، اسماعیل، ۱۳۹۳، معرفی و تحلیل نقوش صخره ای ازندریان ملایر، فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۶۴، ۶-۴۰.
۳۴. محمدی فر، یعقوب، همتی ازندریانی، اسماعیل، ۱۳۹۶، سنگ نگاره های استان همدان، انتشارات دانشگاه بوعلی سینا، همدان.
۳۵. وحدتی، علی اکبر، ۱۳۸۹، بوم های سنگی: گزارش بررسی دو مجموعه هنر صخره ای در استان خراسان شمالی (جربت و نرگسلوی علیا)، اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان خراسان شمالی با همکاری حوزه اداره کل روابط عمومی، امور فرهنگی و اجتماعی - اداره برنامه ریزی نشر.
۳۶. هال، جیمز، ۱۳۹۰، فرهنگ نگاره ای نمادها در هنر شرق و غرب، ترجمه رقیه بهزادی، فرهنگ معاصر، تهران.
۳۷. هینلز، جان، ۱۳۷۴، شناخت اساطیر ایران، ژاله آموزگار و احمد تفضلی، نشر چشمه، تهران.

38. Bahrami, M., Sabzi, M., 2019, Nargeseh: newly found rock art in Lorestan Province, western Iran, Rock Art Research, 36(1): 1-3.

39. Diamond, J., 1999, Guns, Germs and Steel: The Fates of Human Societies, New York, W. W. Norton & Company. USA.

40. Dessau, G. 1960, Rock Engravings (Graffiti) from Iranian Bäluchistan, East and West, Vol. 11, No. 1: 258-266
41. Ghasimi, T. 2007, La gravures rupestres d'Uraman (Iran), Pré histoire, art et société, LXII: 89-106, Bulletin de la Société pré historique Ariège-Pyrénées
42. Hemati Azandaryani, E., Mohamadifar, Y., Hejebri Nobari, A. R., Khanali, H., 2015, Azandaryan: newfound petroglyphs in Hamadan, western Iran. Rock Art Research, 32(2): 202-206.
43. Hemati Azandaryani, E., Rahmani, E., Masjedi Khak, P., Aliei, M., 2014. -The newfound petroglyphs in Dostali valley of Hamadan, western Iran, INORA, 69, p. 13-18.
44. Lahafian, J. 2010. Cupules in Kurdistan Rock Art. Rock Art Research 27 (2): 177-183.
45. Makkay, Janos, 1994. Horses, Nomads and Invasions from the steppe from an Indo-European perspective, The archaeology of the steppes, Methods & strategies papers from the International symposium held in Naples, edited by Bronu Genito, Instit universitaro orientale Dipartimento di studi Asiatic.
46. Otte, M.; Adeli, J.; Remacle, L. Art rupestre de l'ouest iranien. INORA 2003, 37, 8-12.
47. Rashidi Nejad, M. Salehi, A. M. Veisi, M. 2012. Cheshmeh Malek and Dareh Divin. Journal of INORA 62: 11-14.
48. Remacle, L., Lejeune M., Adeli J., Mohamadi S. & Otte M. 2006. Art rupestre de Houmian, Province de Luristan, Iran. Anthropozoologica, 41 (2) : 13-27.
49. Remacle, L.; Adeli, J.; Lejeune, M.; Mohamadi, S.; Otte, M. New field Research on Houmian Rock-art, Luristan province, Iran. Bastanpazhohi 2007, 2(3), 9-17.
50. Sabzi, M., Hemati Azandaryani, E., 2017, Bichoun: newfound rock art at Boroujerd, Lorestan Province, western Iran, Rock Art Research, 34(1): 2-4.
51. Sabzi, M., Tajbakhsh, R., Rezaei Azandaryani, H., 2018, Investigation and analysis of rock arts at Dodangeh, Borujerd, Western Iran, The 11th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, 03 07 April 2018, Ludwig-Maximilians-Universität Munich.